

Т е р е х о в а С. І.

**ТИПИ РЕФЕРЕНЦІЙ В СИСТЕМІ ПРОСТОРОВИХ, ЧАСОВИХ
І ОСОБОВИХ КООРДИНАТ**

(на матеріалі української, російської та англійської мов)

К. : Вид-во КСУ, ТОВ «Альфа Реклама», 2010.— 340 с.

Ще 1934 р. відомий австрійський психолог і лінгвіст К. Бюлер, відмежовуючи вказівні мовні знаки від номінативних, поділяв їх за ознакою мовного маркування позицій центру координат і подав у вигляді тріади «я — тут — тепер». З того часу, незважаючи на численні спроби дослідників запропонувати власні чи модифікувати узвичаєні орієнтаційні репрезентації на матеріалі різних мов, у переважній більшості праць просторові, часові й особові виміри є відправними точками відліку при розгляді мовних указувань — референційних ознак тексту (дискурсу), необхідна умова його когерентності, індивідуалізованості, пов'язаності з позамовною дійсністю. Саме ці основні параметри орієнтаційної референції покладено в основу дослідження С. Терехової, покликаного виявити ізоморфні й аломорфні концептуально-семантичні, власне мовні та асоціативні репрезентації вказаних референцій в українській, російській та англійській мовах.

Рецензована монографія виконана в межах активно опрацьовуваної в сучасній лінгвістиці теорії референції, яка, на противагу традиційним дослідженням здатності мови структурувати, систематизувати й оцінювати позамовну реальність, пов'язує значущі одиниці мови з дійсністю через реалізацію в мовленні. Референтність не є власне мовною ознакою, адже саме мовець використовує лінгвальну одиницю, узагальнюючи її з певною референтною ситуацією (об'єктом), реальним чи віртуальним світом відповідно до своєї комунікативної інтенції. Тому комплексне дослідження проблем референції має враховувати всі типи перехресних відно-

шень, які визначають комунікацію: зв'язки між мовою, дійсністю, мовленнєвою ситуацією, мовцем і адресатом.

Безпосередній зв'язок референції з дейксісом, постульований у лінгвістичних дослідженнях останніх десятиліть, зумовлений здатністю вказівних одиниць пов'язувати об'єкти і ситуації, стосовно яких здійснюється референція, відповідною просторовою і часовою означеністю. Однак референція як умовно колективний акт, що в прагматичному аспекті корелює з пресупозицією, передбачає, крім часу і місця, а також згадуваних вище ситуацій, адресанта і адресата, існування спільних для комунікантів «фонових» знань, що забезпечує успішність спілкування. Тому очевидно є суб'єктивність вибору вказівних елементів і, в багатьох випадках, ситуативність часово-просторової окресленості. З огляду на це функційно-прагматичний план видається домінуючим при аналізі проблем референції.

Загалом багатоаспектність і різноплановість проблем, пов'язаних із темою референції, зокрема дейктичної референції, вимагає пошуку комплексного підходу до розв'язання завдань дослідження, який у монографії представлено як поліпарадигмальний підхід.

Процес референції безвідносно до конкретної мовної реалізації можна вважати абсолютною універсалею, проте мовні і мовленнєві процеси, що слугують основою для реалізації референції, підпорядковуючись визначеним мовним законам, можуть істотно відрізнятися навіть у споріднених мовах. Різними є й механізми референції у різних стилях мовлення. Спільною для української,

російської та англійської мов є також базова модель системи репрезентації орієнтаційної референції, що уможливило зіставне дослідження їхніх парадигм у задекларованих логіко-семантичному, функційно-семантичному, лексико-граматичному та психолінгвістичному планах.

Таким чином, монографія С. Терехової актуальна з огляду як на новизну та недослідженість проблеми в зіставному аспекті на конкретному мовному матеріалі, так і на сучасну гносеологічну ситуацію в лінгвістиці, необхідність аналізу різноманітних проблем функціонування мов, застосування міждисциплінарного підходу в лінгвістичних студіях.

Дослідження виконано на багатому фактичному матеріалі, що охоплює близько 18 тис. лексико-граматичних і функційно-семантичних репрезентацій орієнтаційної референції в зіставлених мовах, дібраних із тлумачних, фразеологічних, етимологічних, термінологічних, асоціативних та інших словників української, російської та англійської мов. До аналізу залучено також результати вільного асоціативного експерименту (120 стимулів), проведеного дослідницею. Шкода, що в праці не використано матеріалів синонімічних словників жодної з досліджуваних мов. Значно доповнило б вибірку і полегшило систематизацію й опис англійського матеріалу використання тезаурусних свідчень. Так, у тезаурусі Роже лише лексико-фразеологічні одиниці, що містять указування на тривалість часу, згруповані в чотири лексико-тематичні групи: 'Durability (long duration)', 'Transience (short duration)', 'Perpetuity (endless duration)', 'Instantaneousness (imperceptible duration)', кожна з яких містить не менше 200 різнопорядкових одиниць, розподілених насамперед за частиномовним принципом не менше, ніж на 10 підгруп кожна.

Засадничими в першому розділі монографії є параграфи, в яких авторка випрацьовує власні підходи до зіставного дослідження репрезентацій орієнтаційної референції, визначення їхніх типів та критеріїв розгляду. Запропонована С. Тереховою чітко структурована, але водночас гнучка, матриця зіставного лінгвістичного аналізу репрезентацій орієнтаційної референції, яка складається з шістнадцяти класифікацій, дає змогу охопити не лише основні, а й маргінальні типи досліджуваних одиниць. Аналіз виконано на основі авторської концептуальної схеми системи репрезентацій орієнтаційної референції.

Ключовим для всієї праці є вживаний у філософії, логіці й лінгвістиці термін «референція». С. Терехова визначає лінгвістичні межі референції, аналізує різні підходи до тлумачення цього поняття, диференціює вузьке і широке розуміння референції (с. 49,

55). Крім того, важливим з огляду на характер дослідження видається чітке окреслення терміна «референт», що, очевидно, є не лише реально існуючим об'єктом дійсності, а й його образом у свідомості мовця, що дає змогу описувати ірреальні об'єкти, якими є, наприклад, проаналізовані в монографії віртуальні часові репрезентації орієнтаційної референції (с. 53).

Дослідження референції з опорою на тривимірну систему координат приводить до з'ясування специфіки суміщення понять «референція» і «дейксис». Мова повинна забезпечити мовцям можливість здійснювати референцію до безмежної кількості об'єктів і явищ. Головний інструмент референції в мові — це дейксис. Дейктичні слова і категорії служать для ідентифікації об'єктів, подій, відрізків часу і простору тощо через їх відношення до ситуації мовлення. С. Терехова вважає вказівною референцію, яка, крім відсилання до певного комунікативного акту, передає семантику вказування та дає змогу ідентифікувати об'єкт (предмет тощо) відносно певної просторово-часової системи координат (с. 21). Однак оцінка такого типу референції, а також просторово-часово-особової моделі побудови системи репрезентацій орієнтаційної референції (рис. 1.2 додатку А) як універсальних є не цілком точною. Так, наприклад, британський дослідник мови амазонських індіанців К. Сінья (Портсмутський університет) констатує, що в мові амондава відсутні будь-які вказівки на час: немає самого слова «час», лексем, які позначають періоди часу, конструкцій, у яких можна було б простежити зв'язок між часом і рухом у просторі. За спостереженнями французького лінгвіста П'єра Піка (Національний центр наукових досліджень Франції), у мові мундуруку будь-яка спроба пов'язати число, час, граматичний час і простір єдиним причинно-наслідковим зв'язком є безрезультатною. Тому з огляду на розмаїття мов світу твердження про те, що «у кожній мові функціонують особовий, часовий, просторовий дейксис, слова безпосереднього вказування, анафора, заміщення, попереднє вказування та корелятивна референція» (с. 20), надто категоричне. Значно точнішою є оцінка базової моделі системи репрезентацій орієнтаційної референції як універсальної для зіставлених мов у висновках до першого розділу (с. 58).

Загалом аналіз цього розділу свідчить про належну теоретичну базу праці. Підґрунтям пропонованої методики поліпарадигмального зіставного дослідження репрезентацій орієнтаційної референції слугували скрупульозний розгляд здобутків учених різних епох з обраної проблеми як у межах лінгвістичних пошуків, так і в позалінгвістич-

тичних наукових парадигмах, передусім логіці, філософії, фізико-математичних науках. У рецензованій монографії враховано також напрацювання вітчизняних і зарубіжних лінгвістів у царині зіставного мовознавства. Шкода, правда, що до категорії «та багато інших» у дослідженні чомусь потрапила низка різноаспектних праць, у яких утверджуються певні підходи до зіставного аналізу різномовних указівних одиниць. Це передусім монографія Б. Крик «On Deixis in English and Polish. The Role of Demonstrative Pronouns» (Frankfurt am Main, 1987), а також низка пізніших статей цієї ж авторки, присвячених проблемам дейкису в англійській і польській мовах, у польських та німецьких наукових виданнях. Зіставні дослідження різних типів указувань є одним із результативних напрямів наукових студій дагестанських дослідників останніх років, про що свідчать дисертаційні праці, в яких досліджено просторовий дейкис англійської й аварської мов (А. Абашилова), просторовий дейкис германських та аваро-андійських мов (П. Амирова), просторовий і темпоральний дейкис німецької і даргинської мов (А. Магомедова). Аналізуються також темпоральний дейкис англійської й аварської мов (С. Азієва), особовий дейкис англійської і лакської мов (Х. Кадачієва, М. Ісмаїлова).

Незважаючи на велику кількість праць, досліджувана проблема ще далеко не вичерпана. Серед білих плям зіставного мовознавства — універсальна і національно-мовна класифікація просторових вимірів, спільні та відмінні ознаки у вираженні просторових відношень у різних мовах. Ці непрості завдання на матеріалі зіставлених мов С. Терехова розв'язує у другому розділі монографії.

Різноманітність різнорівневих мовних засобів, що виражають різні види просторових, часових та особових відношень, складність і багатовимірність їхньої структури дає змогу авторці розглядати систему способів репрезентації вказаних відношень у сучасних українській, російській та англійській мовах у межах функційно-семантичних полів репрезентацій орієнтаційної референції. Складники цих полів нерівномірно розподілені за тематичними групами (у складі яких виділяються парадигми і мікропарадигми), у чому, як видно з монографії, полягає специфіка зіставлених мов.

Особливості просторової референції подано у праці через указування на точку відліку, горизонтальну і вертикальну площини, відцентровість і доцентровість, граничність. Деяко відокремлену групу мовних одиниць цього функційно-семантичного поля становлять топоместичні вказування. Оскільки їм не властиві анафоричні і референційні вижи-

вання, вони характеризуються об'єктивністю визначення, хоч і можуть суб'єктивуватися.

С. Терехова докладно досліджує особливості різномовних одиниць, звертає увагу на їхню семантичну і морфемну структуру, функційні ознаки, стилістичну належність, типи номінації і референції, показує зміни семантики мовних одиниць аналізованих тематичних груп у ході історичного розвитку, подає кількісні дані, що засвідчують розподіл досліджуваних одиниць за типами вказування. Не забуває авторка і про те, що антропоморфний код, який використовується для описування простору, може містити певний аксіологічний зміст, оскільки відповідні знакові асоціації (ідеться про «праве — ліве», «верх — низ») зафіксовані в мовних формах багатьох народів світу. Аналіз просторово-часових референцій у монографії проведено з опорою на традиційне бачення часових репрезентацій як похідних від просторових (с. 115), хоча в лінгвістиці ця думка не є одностайною: німецька дослідниця Т. Тенбринк у праці «Space, time and the use of language: An investigation of relationships» (2006), окреслюючи специфіку просторових і часових референцій на матеріалі німецької й англійської мов, обстоює протилежні погляди.

Розгляд цієї частини дослідження свідчить про те, що просторова референція в зіставлених мовах репрезентована мовними одиницями, що мають ізоморфні й аломорфні риси, які виявляються як у плані вираження, так і в плані змісту. Спільними є способи мовної репрезентації просторових референцій, їх поняттєва структура, побудована на основі різнорідних ознак, що відображають місцеперебування або напрямку руху в просторі. Названі ознаки реалізуються переважно в поєднанні, оскільки, крім порядку розміщення фрагментів дійсності, у досліджуваних мовних одиницях одночасно репрезентовані статичні і динамічні характеристики об'єктів.

Загалом при поданні аломорфних ознак просторових репрезентацій орієнтаційної референції С. Терехова здебільшого протиставляє українську і російську мови англійській, що особливо чітко простежується у висновках до розділів (с. 118–123, с. 188–194). Це закономірно, адже якщо виходити з філософського поділу простору на два типи, які репрезентують можливі способи категоризації дійсності: пустий, самодостатній (за Ньютоном), що відповідає геометричній концептуалізації, сформованій на сукупному людському досвіді, і об'єктно-заповнений, залежний (за Лейбніцом), який репрезентує «наївну» картину світу, то ізоморфною для більшості мов буде геометрична концептуалізація, а чуттєво-наочне спи-

йняття отримає подібну вербалізацію в близькоспоріднених мовах. Проте наївно-побутове бачення простору в носіїв англійської мови помітно відрізняється від слов'янського. Правда, авторка зазначає, що «в англійських тематичних групах ступінь вияву цієї (просторової. — З. К.) ознаки детальніший» (с. 121). Однак в англійській мові простежується значно чіткіше розмежування різних типів просторів, ніж в українській чи російській. Так, наприклад, простір тут чітко поділяється на той, що можна пройти наскрізь (through), той, який можна пересікти (across), той, усередину якого можна проникнути (into) тощо, чого немає у слов'янських мовах. При цьому просторові ознаки в англійській мові завжди виражені відповідними мовними засобами, які мають тут значно більшу комунікативну значущість при експлікації просторової орієнтації, ніж в українській чи російській мовах. Особливо це стосується англійських прислівників, які мають семантичні характеристики, невластиві досліджуванім слов'янським мовам. Тому специфіку репрезентацій орієнтаційної референції, мабуть, доцільно шукати як у відповідних мовних одиницях та їхній комбінаториці, так і в субкатегорійних ознаках різномовних указувань, які є неоднаковими в уяві носіїв різних мов.

Особливості плану вираження референцій до простору виявляються також у їхній різній представленості в зіставлених мовах. Так, лише побіжне ознайомлення з відповідними тематичними групами мовних одиниць у вже згаданому тезаурусі Роже засвідчує, що кількість просторових прислівників в англійській мові перевищує кількість відповідних одиниць у російській чи українській мовах.

Зазначена особливість англійських просторових референцій виразно виявляється при перекладі. Наприклад, речення *An idea came into my mind* та *An idea flashed through my mind*, у яких експлікуються різні просторові значення, українською мовою відтворюються із втратою оригінальних просторових значень: *Думка прийшла мені в голову* і *Думка майнула в моїй голові*. У зв'язку з наведеним прикладом постає проблема дослідження просторових значень прийменників. Хоча дисертантка і підтримує погляди, як вона вважає, більшості (щоправда, українських і російських) дослідників стосовно того, що прийменники не мають самостійного лексичного значення (с. 10), однак інтенсивні (І. Бороздіна, С. Богданова, Т. Маляр, І. Шяпшауксене, D. Bennet, С. Brugman, К. Coventry, А. Herskovits) пошуки наукових підходів до адекватного опису семантики прийменників на матеріалі англійської мови, очевидно, не позбавлені раціонального зер-

на. Про певну семантичну самостійність англійських прийменників свідчить, наприклад, можливість тлумачення одного прийменника через інший: прийменник *off* «Longman Dictionary of Contemporary English» (1995) пояснює як «not on, down from, away from». Окремого розгляду потребують також фразові дієслова та їх поєднання з просторовими прийменниково-субстантивними словосполученнями і просторовими прислівниками — аломорфна і типологічно домінантна ознака англійської мови.

Тенденція англійської мови до деталізації просторових відношень виявляється також у реченнях на кшталт *He has a long nose above the mouth* чи *Her hair is cropped close to her head*, при адекватному перекладі яких українською чи російською мовою вказівка на простір губиться.

Указування на простір і час тісно пов'язані, адже локалізація в часі відбувається аналогічно локалізації в просторі. Спільним для цих видів референції є необхідність вибору відповідної точки відліку. Для темпоральних референцій суттєвими характеристиками є порядок відліку і часова співвіднесеність, які виступають основними критеріями диференціації часових репрезентацій орієнтаційної референції у третьому розділі рецензованої монографії. Тут С. Терехова докладно аналізує часові вказування, співвідносні з теперішнім, минулим і майбутнім, групі їх у відповідні мікропарадигми у складі аналізованих тематичних груп, указуючи на якісні та кількісні характеристики мовних одиниць, що репрезентують їх у зіставлених мовах. Таке структурування досліджуваного матеріалу дає змогу якнайповніше описати семантичні особливості репрезентацій орієнтаційної референції в досліджуваних мовах, хоч воно видається дещо умовним, оскільки іноді важко класифікувати фактичний матеріал за пропонованими маркерами, особливо з погляду його функціонування.

Окремо досліджуються нетрадиційні часові репрезентації орієнтаційної референції, до яких авторка зараховує безвідносні часові вказування семантичної ознаки повтору / однократності дії, тривалості / моментальності дії, референції, співвідносні з порядком / невпорядкованістю в часі, а також граничні репрезентації орієнтаційної референції. Попри чіткість викладу, сумнівність і скрупульозність при аналізі емпіричного матеріалу, що характерні для дослідження взагалі і розгляданого розділу зокрема, деякі аспекти висвітлення наведених фактів подано не цілком повно або суперечливо. Ось, скажімо, на с. 161 зазначено: «У російській парадигмі поширеною є семантика нерегулярного повтору дії, що складається зі стилістичних та се-

мантико-стилістичних синонімів». Відповідна ж група одиниць української мови представлена у праці досить бідно в межах загальної парадигми повтору дії (с. 160), проте навіть частковий перелік синонімів цієї групи (*інколи, деколи, порою, вряди-годи, коли-не-коли, часами, як коли* тощо) засвідчує її широку репрезентованість в українській мові. Способи вираження нерегулярного повтору в англійській мові проілюстровані чомусь застарілими формами (с. 161), хоч ця тематична група одиниць у цій мові значно багатша.

Мабуть, не зайвим було б виокремити властиві лише семантичній структурі англійських прислівників компоненти, які не репрезентовані в українській та російській мовах. Такими індивідуальними кваліфікативними складниками із вказівкою на час є, наприклад, ознаки «віддаленість у часі» (*away*) чи «протяжність дії протягом цілого періоду» (*over, round, around*) та деякі інші. При перекладі за допомогою прийменника вказаний семантичний компонент англійського прислівника втрачається: *The conference was six days away*. — *До конференції залишалось шість днів*.

Цікаво було б також простежити способи репрезентації часових референцій щодо певної точки відліку в різних мовах. Так, скажімо, вихідним для семантики українського прислівника *позавчора* (аналогічно в російській мові) є розміщення за часовим орієнтиром — *учора*. Носії ж англійської мови (як і німецької) уявляють собі той самий відрізок часу через розміщення перед згаданим орієнтиром: пор. *the day before yesterday* — букв. «день перед учора». Прикметно, що в південно-західних говорах української мови, вірогідно, під впливом польського *przedwczoraj*, функціонує прислівник *передвчора*.

Науковий аналіз особових референцій в останньому розділі рецензованої праці ґрунтується на широкому розумінні персонального дейксису, який уміщає також соціальний компонент, що доповнює традиційне дейктичне тріо. С. Терехова чітко структурує поле особової референції функційно-семантичними і лексико-граматичними критеріями, докладно аналізує особові репрезентації орієнтаційної референції в зіставлюва-

них мовах, які становлять структурний центр досліджуваної системи референції. Опозиція «своє — чуже» тут цілком слушно трактується як основа формування структури репрезентацій орієнтаційної референції (с. 206), оскільки, як свідчать наші дослідження, межі особистого простору у свідомості носіїв різних мов не є виразно окресленими і можуть поширюватися від максимально вузького егоцентричного «я» до не до кінця визначеного «ми».

Сфера особовості в монографії з огляду на функційні можливості названих одиниць закономірно поширюється також на присвійні та кількісні, соціально марковані і неозначені особові репрезентації орієнтаційної референції, репрезентації референцій до себе. Так, особлива природа і статус іменників на позначення родинних стосунків (егоцентричність, функція позначення ролей, до того ж ролей непостійних, ситуативність, релятивність) узагалі наближує їх до займенників і дає підстави вважати парапрономіальними.

Монографію написано грамотно. Текст дослідження не переобтяжений складною для сприймання калькованою термінологією. Правда, застереження викликає термін *спациальний* (с. 17), у поєднанні ще *темпорально-спациальний* (с. 116). Дискусійним є також часто вживаний, але не зовсім лінгвістично коректний термін *зіставна типологія* (с. 13, 45).

Висновки рецензованої монографії мають вагоме науково-теоретичне значення для розв'язання актуальних проблем зіставного і загального мовознавства, прагматики, психолінгвістики. Праця С. Терехової поглиблює теорію референції і є далекосяжною щодо подальшого наукового опрацювання, адже всі види референції — явище, властиве плану мовлення, хоч, безумовно, основи механізмів, які виявляються в мовленні, закладені в мовній тканині. Тому одним із найперспективніших напрямів розвитку цієї теорії є перехід від аналізу процесу референції на власне мовному матеріалі чи штучно конструйованих мовних структурах до дослідження цього процесу на матеріалі мовленнєвому.

З. КОЦЮБА
(Дрогобич)